

जोबनकै थुम्कोवाट काव्यमा नारीवादी चेतना

रजनी ढकाल

सहप्राध्यापक, नेपाली

नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

rajni.dhakal@cdn.tu.edu.np

सार

प्रस्तुत लेख जोबनकै थुम्कोवाट काव्यमा नारीवादी चेतनाको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । जोबनकै थुम्कोवाट कृतिमा सङ्कलित तीनओटा काव्यमा नारीको अवस्था र तिनमा प्रकट भएको नारी चेतनाको स्वर केकस्तो रहेको छ भन्ने समस्यामा केन्द्रित भएर नारीवादी चिन्तनको सैद्धान्तिक आधारमा तीनओटा काव्यको पाठपरक विश्लेषण गरिएको छ । जोबनकै थुम्कोवाटमा रहेका तीनओटा काव्यमा नारीका विषयलाई केन्द्र बनाइएको छ र तत्कालीन समयको नेपाली समाजमा रहेको नारीको अवस्थालाई चिनाउँदै तिनको अवस्थामाथि सहानुभूतिशील स्वर निर्माण गरिएको छ । नारी विषयका यी काव्यहरूले समाजमा नारीको अवस्था चिनाउँदै तिनको सशक्तीकरणको लागि केही तहसम्म नारीवादी चेतनाको निर्माण गरेका छन् भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : नारीचेतना, नारी दमन, शक्ति, वर्चस्व, सशक्तीकरण ।

विषयपरिचय

आनन्ददेव भट्ट (१९९३) साहित्य र राजनीतिमा प्रगतिवादी चेतनाका बौद्धिक व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । सिर्जना तथा समालोचना दुवै क्षेत्रमा रूचि भएका उनको लेखन साहित्यका अन्य विधासहित कविता विधामा पनि अत्यन्त सक्रिय देखिन्छ । वीसको दशअघि नै प्रकाशित उनका कविताकृतिहरू ०९७ साल (खण्डकाव्य, २०१५), *अव हिमाल बोल्छ* (कविता सङ्ग्रह, २०१५), *ओमार खैयामलाई जवाफ* (काव्य, २०१६), *जोबनकै थुम्कोवाट* (काव्य, २०१६), *आमा बोलाउँछन्* (कविता सङ्ग्रह, २०१६), *तिमीलाई देख्दा* (काव्य, २०१७), *साहिँली मैया* (खण्डकाव्य, २०१८) र *युरी एलेक्सएभिच गागरिन देख्दा* (काव्य, २०१९) हुन् । यी आठओटा कविता तथा काव्यका पुस्तकहरू भट्टको कवि व्यक्तित्वका प्रमाण हुन् । साहित्यका अन्य विधामा भन्ने कवितामा पनि उनको प्रगतिवादी चेतना मुखरित भएको छ । *जोबनकै थुम्कोवाट* (२०१६) काव्यमा उनी नेपाली समाजका नारीका अनेक रूपका यथार्थलाई आलोचनात्मक चेतनासहित चिनाउन केन्द्रित देखिन्छन् । उनको लेखनमा महिलाको अवस्था र तिनलाई सशक्त रूपमा कवितामा प्रस्तुत गर्ने चेतनामूलक कला महत्त्वपूर्ण छ । उनका अन्य कविताकृतिहरूमा पनि नारीका विषयले महत्त्वपूर्ण स्थान पाएका छन् । नारीपात्रको केन्द्रीयतामा रचिएका भट्टका २०१५ देखि २०१९ सम्म प्रकाशित सबै कृतिका शीर्षकबाट पनि यसको सङ्केत मिल्छ ।

जोबनकै थुम्कोवाट काव्यमा 'लुकेको सौन्दर्य', 'मेरा आमाहरू' र 'गोरी र छोरी' नारीविषय र चेतनाकेन्द्री काव्य र कविताहरू सङ्कलित छन् । यस कृतिमा बारेमा समालोचक तारानाथ शर्माले कृतिमा अन्तिमभागमा कृतिको परिचयात्मक लेखका रूपमा 'एउटा घोटल्याई' लेखेका छन् । यस लेखमा शर्माले भट्टका यी काव्यहरू सामाजिक यथार्थको चित्रण गरिएका र अग्रगामी सोच सहित सुन्दर काव्यगुणले भरिएका लेखनका रूपमा चिनाएका भए पनि यस कृतिको पूर्वअध्ययन नारी चेतनामा केन्द्रित हुन नसकेको अवस्थामा यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण रहेको छ । आनन्ददेव भट्टका जोबनकै थुम्कोवाट काव्यमा सङ्कलित काव्य र कविता नारी चेतनाको पक्षबाट महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यस काव्यको पठनबाट कविले भोगेको देखेको एक्काइसौं शताब्दीको पहिलो दशकतिरको नेपाली समाज र त्यहाँको यथार्थ साथै त्यति बेलाको समाजमा देखिएको नारीको अवस्थाका बारेमा जानकारी मिल्छ । *जोबनकै थुम्कोवाट* काव्यमा सङ्कलित तीनओटा रचना नारी विषयप्रधान छन् । यस लेखमा भट्टको यी तीनओटा काव्य कवितामा व्यक्त भएको नारी चेतनाको स्वरलाई अध्ययन गरिएको छ ।

नारीवादी चेतना र कविता विश्लेषणका आधार

अङ्ग्रेजीको फेमिनिजमबाट नेपालीमा नारीवाद शब्द बनेको हो । विश्वका अधिकांश समाजमा रहेको पितृसत्ताको वर्चस्वले गर्दा समाजमा महिला दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा अपहेलित छन् । त्यसैले महिला पनि

समाजमा अरू मानव सरह व्यवहृत हुनुपर्छ भन्ने विचार नारीवादले बोकेको छ । समान अधिकारको लागि गरिएको सङ्घर्ष भन्ने अर्थ बुझाउनका लागि नारीवाद शब्द प्रयोग भएको छ । नारीवाद आधुनिक कालमा विकसित नारीपक्षीय बृहत् चिन्तन हो । यसले वैचारिकता र लैङ्गिक शोषणका विरुद्ध वैश्वविक प्रतिरोधको चिन्तन निर्माण गरेको छ । अहिले आएर यो महिलाको अधिकारका लागि प्रतिबद्ध चिन्तनधारा निर्माण गर्न स्थापित भएको ठोस आवाज र चिन्तन भएको छ । आज नारीवाद समाजका अनेक आशा र सङ्कल्पनाको वैचारिक समुच्चय हो ।

जाति, धर्म, सत्ता, प्रशासन, सामाजिक परिदृश्यमा महिलाको दोहोरो स्थान देखिन्छ । कतिपय संस्कृतिमा महिला दास वा जनावर जस्तो जीवनका लागि अभीष्ट छन् । महिलालाई व्यक्तिबाट वस्तुका रूपमा बदल्ने काम पितृसत्तात्मक व्यवस्थाको सामाजिक ढाँचाले गरेको छ (कस्तवार, सन् २०१६, पृ. २७) । नारीको वैयक्तिक सत्तालाई इन्कार गर्ने वातावरण, नारीले गर्ने घरेलु कामलाई उत्पादक श्रमका रूपमा नलिइने अवस्थामा आज पनि छ । नारीलाई श्रममा पनि असमान ज्याला छ तर संसारमा गरिने श्रमको दुई तिहाई श्रम नारीहरूले नै गरेका छन् । विश्वव्यापी संसारको आयको दश प्रतिशत मात्र नारीको पोल्टामा जान्छ भने एक प्रतिशत सम्पत्ति मात्र महिलाको नाउँमा छ (उप्रेती, २०६९, पृ. २३८) । महिलाको स्थिति आज पनि बदलिन सकेको छैन ।

भर्जिनिया उल्फको *ए रूम अफ वन्स वान* (१९२९) मा लेखकले एउटा महिला स्रष्टाका लागि उसको आफ्नै कोठा र आर्थिक स्वावलम्बन हुनुपर्ने माग गरेकी छन् । बेलायतजस्तो विकसित देशमा पनि महिला लेखक आफ्नै कोठा र आर्थिक अधिकारबाट वञ्चित रहेको तथ्य यसले खोलेको छ । उनका अनुसार पितृसत्तात्मक संसारमा महिलाले अनेक प्रकारका विरोधी परिस्थितिसँग लडेर मात्र लेख्न सकेकी हुन्छे । 'थ्रि गिनिस्' (१९३८) शीर्षकको अर्को आलेखमा उल्फले आमाको अधिकार, पारपाचुकेको नियममा सुधार, महिला शिक्षा, महिला पत्रपत्रिकाको प्रकाशन आदिको माग गरेकी छन् । उनले भनेकी छन् - जबसम्म महिलाको अस्मिता समाजनिर्मित हुन्छ तबसम्म समाजले बनाएका तथ्यसँग भिडन्त गर्ने ऊर्जा महिला जातिले जुटाउनै पर्छ ।

प्रसिद्ध चिन्तक सिमोन द वुभायर (१९०८-१९८६) को *द सेकेन्ड सेक्स* (सन् १९४९) नारीवादी अध्ययनमा प्रसिद्ध कृति हो । सिमोनले सन् १९७० मा गर्भपतनको अधिकारका लागि आन्दोलनको नेतृत्व गरिन् । उनी फ्रेन्च लिग अफ वुमन राइट्सको अध्यक्ष समेत बनिन् । उनको 'नारी जन्मन्त, बनाइन्छे' भन्ने कथन विश्वप्रसिद्ध रहेको छ । एलिजाबेथ रविन्स, डोरोथी रिचर्डसन, क्याथरिन म्यान्सफिल्ड, रेवेका बेस्ट, बेरा बिटन, विन फ्रेड होल्वी आदि लेखहरूले पनि नारीवादी चेतनालाई अधि बढाउने काम गरेका छन् ।

पश्चिमी देशमा सन् १९६० देखि १९८० सम्मको भएका नारीवादी गतिविधिले महिलाका सम्पूर्ण अधिकारको माग तथा गर्दै सबै सांस्कृतिक शोषणका विरुद्ध महिला स्वरलाई एकताबद्ध गरेको छ । अमेरिकी नारीवादी लेखक बेटी फ्रिडनको 'द फेमिनाइन मिस्टिक' (१९६३) पुस्तकले नारीवादको दोस्रो लहरको आरम्भ गरेको मानिन्छ । यस पुस्तकले मध्यमवर्गीय महिलाका आर्थिक पराधीनता तथा घरेलु यान्त्रिकताको अवस्थाप्रति विशद आकलन गरेको छ । 'मिस्टिक' शब्दलाई उनले 'अनाम' वा 'उपेक्षित' भन्ने अर्थमा प्रयोग गरेकी छन् ।

जेरमन गिरको *द फिमेल युनक* (१९७०) र केट मिलेटको *सेक्सुअल पोलिटिक्स* (१९७७) को लेखनबाट मन, अनुभव, लिङ्ग अस्मिता, यौनिकता आदि विषयमा महिलाका दृष्टि अग्रसर हुन पुगेको देखिन्छ । यस समयमा महिलामाथि भएका सम्पूर्ण समस्यालाई महिलाकै दृष्टिबाट हेर्ने र विश्लेषण गर्ने वातावरण तयार भयो र यस्तो वातावरणले पुरुषवादी मान्यतालाई चुनौती समेत दियो ।

बीसौं शताब्दीको सत्तरीको दशकमा फ्रान्सका नारीवादीले विशेष सैद्धान्तिक सङ्कल्पना बनाए । यसमा हेलेन सिक्सु, लुस इरिगरे र जुलिया क्रिस्टेभाले विशेष योगदान दिएका छन् । हेलेन सिक्सुले साहित्य र दर्शनमा रहेको मर्दवादको पर्दाफास गर्दै स्त्रीविमर्शको विस्तार गरिन् । लुस इरिगरेले शरीर लेखनमा विमर्श गरिन् भने जुलिया क्रिस्टेभाले नारीवादी विमर्शको सामयिक परिप्रक्ष्यमा अध्ययन गरिन् । यसै समयमा मनोवैज्ञानिक नारीवादको पनि विमर्श भयो । क्रिस्टेभाले लकानको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनलाई लैङ्गिकतासँग जोडिन् (बार्कर, २०००, पृ. २४२) । यसपछि फ्रायड, युङ तथा लकानका मनोवैज्ञानिक अभिमतलाई महिला पक्षमा विवेचना गरियो । मातृत्व र स्त्रीत्वलाई विशेष दृष्टिबाट हेरियो र स्त्रीको अलग अनुभवको रेखाङ्कन गरियो । फ्रेन्च नारीवादीले देह र भाषाका सम्बन्धमा गहिरो अध्ययन गरे । लकानले लिङ्गभाषा अर्थात् जेन्डर्ड ल्याङ्ग्वेजको अवधारणा अधि सारे । लकानका अनुसार लिङ्गको भाषा हुन्छ जो लेखनमा सन्निहित हुन्छ । फ्रेन्च नारीवादीले महिलाको लिङ्गभाषाको खोज गर्ने आह्वान गरे । लिङ्गतटस्थ

भाषा प्रयोगमा पनि बहस भयो । फ्रेन्च नारीवादीले लेखनमा अन्तर्निहित यौन अस्मिताको भाँकीको पुष्टि गरे । यौन विशेषतालाई यिनले खास माने र परम्परागत भाषामा रहेको पुरुषवादको पहिचान गरे । इरिगरेले महिलालाई लिङ्गवस्तु बनाउने साहित्यिक मान्यताको विरोधमा आवाज उठाइन् र स्त्रीभाषा संरचनाको स्वागत गरिन् । नारीवादी सिद्धान्त निर्माण र नारी विमर्शमा दोस्रो लहर सबैभन्दा अगाडि छ ।

तेस्रो लिङ्गी तथा अन्य लिङ्गीको जीवनाधिकारका बारेमा पनि नारीवादी चर्चामा समाहित गर्ने काम तेस्रो लहरले गरेको छ । हिँजडा, यौनकर्मी महिला, लिङ्गपरिवर्तित (ट्रान्सजेन्डर), समलिङ्गी आदिका जीवनको अधिकारका विषयमा पनि तेस्रो लहरले सम्मानपूर्वक चर्चा गरेको छ । हुन त यी सबैखाले समूहले नारीवादसँग वैचारिक रूभान नराख्न पनि सक्छ तर तिनका मानवअधिकार र जीवनअधिकारका विषयमा नारीवादले साथ दिएको छ । त्यसैगरी नारीवादले तेहरो मारमा परेका दलित, जनजाति र आदिवासी महिलाका बारेमा पनि अध्ययन गर्दछ । यसैबाट नारीवादमा उत्तर-नारीवादको पनि विकास भएको हो ।

नारी चिन्तनको विकासमा उत्तर-नारीवादको समय सन् १९८० देखि हालसम्मलाई मानिन्छ । उत्तर-नारीवाद स्त्रीविरोधी रवैया, यौन शोषण तथा अतिवादी प्रवृत्तिको विरोध गर्दछ । मातृसत्तात्मक समाजबाटै पितृसत्ताको उदय भएको र त्यहीँबाट स्त्रीपुरुष सङ्घर्ष सुरु भएको हो । पितृसत्तासँग श्रम र उत्पादनमा पुरुषको अधिकार बढ्यो । यसमा महिला पनि भागिदार हुन थाले । महिलालाई उचित पारिश्रमिक र सम्मान दिइएन । यही असमानताको अवस्थामा नारीवाद अझ महत्त्वपूर्ण हुन पुग्यो । समाजमा आज पनि समान अवसर, स्वायत्तता र सहजीवनको अवस्थामा महिला वञ्चित छन् । नारीलाई समान अवसरको माग नारीवादको मात्र होइन यो त समाजको वैज्ञानिक प्रगतिको लागि हो भन्ने सोच उत्तरनारीवादमा विकसित भएको छ । 'अब हामी स्त्री या पुरुष मात्र होइन, मानिसमा रूचि राख्छौं । मानिसका समस्या स्त्री समर्थक वा पुरुष विरोधी हुँदैनन्' भन्ने चिन्तन उत्तर नारीवादमा विकसित भएको छ ।

उत्तर-नारीवादले दोस्रो लहरका नारीवादी मान्यताको आलोचना पनि गरेको छ । बदलिँदै गएको संसारमा पुरानो सोचको नारीवादी मान्यता व्यर्थ र अप्रासङ्गिक छ भन्ने मान्यता यसको छ । सन् १९८०/९० को दशकमा अमेरिलिया जोन्सबाट उत्तर-नारीवादमा विशेष विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ । यस विश्लेषणमा यौनभेदलाई नारीवादमा समेट्न नहुने धारणा राखिएको छ । महिला या पुरुष नभनेर मानव भन्ने प्रस्ताव राखिएको छ । सन् २००६ मा लेखिएको किताब *वेकलास: द अन डिक्लेयर्ड वार अगेन्स्ट अमेरिकन वुमन* मा सुसन फलुदीले नारीवादको नाउँमा प्रसारित मिडिया र गलत धारणाको निर्मितिमा विस्तृत दृष्टिकोण दिएकी छन् । उनका विचारमा नारी शोषण भनिएका कतिपय कुरा बनाइएका हुन् र यो प्रक्रिया ऐतिहासिक रूपमा निरन्तर चलिरहेको छ । उत्तर-नारीवादले नारीवादका गल्ती र गलत बुझाइको परीक्षण गर्दछ साथै महिलालाई वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्ने आजको संसारको विज्ञापन, साइबर संस्कृतिको जालोमा फसाइएका महिलाका समस्या र अनेक व्यवहारलाई समकालीन नारीवादले समाजको ध्यान आकृष्ट गरेको छ ।

यस अध्ययनमा नारीवादी चेतनाको लागि सत्ता र शक्ति तथा पितृसत्ताले गरेको दमन, प्रतिरोधी चेतना, नारी सशक्तकरणका विचार, काव्यमा महिला पात्रलाई हेर्ने नारीपक्षीय चेतनशील दृष्टिकोण तथा समाजको नारीप्रतिको दमनात्मक स्वरूपमाको प्रतिरोधी आवाज आदिका कोणबाट 'लुकेको सौन्दर्य', 'मेरा आमाहरू' र 'गोरी र छोरी' कविता र काव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

जोबनकै थुम्कोबाट काव्यमा सङ्कलित काव्य तथा कविताको विश्लेषण

आनन्ददेव भट्टको जोबनकै थुम्कोबाट काव्य उनको बाइस तेइस वर्षको उमेरमा प्रकाशित देखिन्छ । समाज परिवर्तनको दिशामा लागेको उनको युवा जोस यस काव्यमा प्रतिबिम्बित छ । कविले कृतिको नाम पनि जोबनकै थुम्कोबाट छान्नुले पनि उनमा रहेको सामाजिक उत्तरदायित्वको युवाकालीन उत्साहको उचाइको अर्थलाई प्रतिबिम्बन गरेको छ । यसमा सङ्कलित काव्य र कविताले मूलतः नारीका विषयलाई रोजेका छन् । काव्यको शीर्षक र उनको लेखनको समयलाई हेरेर नारी विषयमा आकर्षित हुने उनको उमेरजन्य स्वाभाविक माग मात्रलाई हेर्नु र त्यसको अर्थमा मात्र सीमित हुनुले उनको लेखनको मर्मलाई न्याय गर्न सक्दैन । यस सङ्कलनमा रहेका काव्यहरूको गहन पठन गरिसकेपछि भट्टको युवाकालीन जोस समाजमा पछाडि परेका वर्गको अवस्थामा केन्द्रित छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसका साथै कविताहरूमा उनले व्यक्त गरेका चेतनामूलक आवाजले पनि उनको लेखनमा रहेको सामाजिक

उत्तरदायित्वलाई चिनाउँछ । यहाँ जोवनकै थुम्कोबाट काव्यमा सङ्कलित तीनओटा कविता / काव्यहरूको अलगअलग अध्ययन गरी तिनमा व्यक्त नारी चेतनाको आवाजलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

‘लुकेको सौन्दर्य’ काव्यमा नारीवादी चेतना

‘लुकेको सौन्दर्य’ नारी र प्रकृतिको सौन्दर्यमा केन्द्रित लामो कविता हो । कवितामा ललिता बहिनीको सम्बोधन र ललित पात्रको ऊप्रतिको आकर्षण भावको वर्णनमा केही घटनासन्दर्भ पनि रहेको छ । यसबाट यस सिर्जनाले काव्यका विशेषता अंगालेको छ । दाजु र बहिनीको सम्बन्धमा रहेका यी पात्रका संवाद तथा ललिताको सौन्दर्य र प्रकृतिसँग जोडिएको उनको रूपको अमूर्त वर्णनले कवितालाई रहस्यपूर्ण पनि बनाएको छ । कवितामा ललिता एउटी सुन्दरी रमणी र स्वच्छ मन र प्रेम भएको उदार हृदयकी नारीका रूपमा वर्णित छ । त्यसैगरी ललितको ललिताप्रतिको आकर्षणमा उसको स्वार्थी दृष्टिकोण नरही उदात्त प्रेमिल भाव प्रकट भएको छ । यस काव्यले एउटी युवतीको स्वच्छन्द र उदात्त स्वभावसँगै उसले जीवनमा गरेको सङ्घर्ष र उसको चेतनशील आवाजलाई उजागर गरेको छ ।

‘लुकेको सौन्दर्य’ काव्यमा कविले सङ्घर्ष र अविश्रान्त जीवनलाई सौन्दर्यका रूपमा बयान गरेका छन् । जीवन रोकावट र थकावटका लागि होइन, यो केही न केही गरिरहनका लागि हो र यो निरन्तर अधि बढिरहनुपर्छ भन्ने प्रगतिशील चेतनामा कवि लेख्छन् -

के म विश्राम गरूँ मुखले भैँ
सौन्दर्यले आफूलाई लुकाउँछ...? (पृ. १)

कवि आनन्ददेव भट्टका कवितामा जीवन सङ्घर्षको स्वर सवै कवितामा मुखरित भएको छ । श्रममा सौन्दर्य देख्ने कविको चेतना प्रगतिवादी आवाजसँग मेल खान्छ । खोलाभैँ निरन्तर बगिरहने जीवनको यात्राले मात्र कुनै उपलब्धिसँगै अर्थपूर्ण सौन्दर्यको निर्माण गर्न सक्छ । समाजमा यथास्थितिबाट केही परिवर्तन ल्याउन समाजका यात्रीहरू अविश्रान्त हुनुपर्छ तब मात्र केही बन्न सक्छ भन्ने कर्मशील चेतनालाई भट्टका हरेक कविताले बोकेका छन् ।

सृष्टिको प्रयेक हाँगाबिगा
पात, फल, फूल र प्राणले
केही गाइरहेको नै छ...? (पृ. १)

प्रकृतिबाट निरन्तर अधि बढ्न र कर्मशील हुन मानवले सिक्नुपर्छ भन्ने चेतना कविले सिकेका छन् र त्यसलाई यहाँ व्यक्त गर्दछन् । त्यसैले उनी यस काव्यमा एउटी नारीको सौन्दर्य उसले गर्ने कर्मशील जीवनको अवस्थाले चिनाउँछ भन्ने भाव प्रकट गर्दछन् । कविले सङ्घर्षशील र प्रवाहशील नारीको कर्म नदीजस्तो निरन्तर हुन्छ र त्यसमा उसको सौन्दर्य प्रतिविम्बन हुन्छ भन्ने भौतिकतावादी सौन्दर्य चेतनालाई प्रकट गरेका छन् -

उसकी चिरपरिचिता ती नारी
शुद्ध बागमती जस्ती छ
उसको बगरमा चम्किने
स्वर्ण-कर्ण जस्ती (पृ. २) ।

कविलाई एक नवयौवनाको जीवन र जीवनको अन्त्यको विपर्युक्तिको परिकल्पनाले पनि कवितामा अत्याएको छ । उनी लेख्छन् -

के जीवनको फूल लागदालागदै
मृत्युले आँखा गाड्न सक्छ? (पृ. २) ।

कवि अन्त्य नभएर जीवनको निरन्तरतामा जीवनको सौन्दर्य देख्छन् । त्यो निरन्तरताले कुनै नयाँ कार्य गरोस्, कुनै नयाँ तथ्य पत्ता लगाओस् र जीवनलाई अर्को यात्राका लागि उमङ्गित बनाओस् ।

कुकुर नै होस्
लाइकामा उसको प्रेम छ
विषाद र भाले फुल जस्ता तर्कनासँग

उसको कलह छ (पृ. ३)

जीवनले त्यति बेला मात्र सौन्दर्यको निर्माण गर्छ जति बेला जीवन अग्रगामी यात्राको लागि नयाँ सोच र खोजमा अग्रसर हुन्छ ।

यस कवितामा कविले बाल्यकालकी एउटी बहिनीको स्मृतिचित्र कोरेका छन् । त्यस चित्रमा समाजले महिला/छोरीलाई गर्ने विभेदका अनेक फलक प्रस्तुत गरेका छन् । गट्टा खेल्ने ललिता मपात्रका भकुन्डो खेल्ने खुबी र हान्ने कलाबाट प्रभावित भएकी छ । ललितालाई ललितको शक्ति र क्षमताले तान्नुमा उसमा त्यसप्रति भएको रूचि र समाजले उसको त्यस्तो रूचिमा देखाएको उदासिनतालाई बुझाउँछ । ललितालाई उसको इच्छाअनुसार बाँच्न समाजले कहिल्यै दिएन । उसको क्षमता र रूचिअनुसार नभएर समाजको आवश्यकताअनुसार उसलाई बाँच्न बाध्य बनायो । त्यसैले त ऊ आश्चर्य प्रकट गर्छे -

कसरी ती भकुन्डा

त्यति माथि पुगेका ?

के म पनि हान्न सक्छु ? (पृ. ५) ।

यहाँ नारीलाई समाजले सधैं अवसरबाट वञ्चित गरेको र आफ्नो आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरेको अर्थ स्पष्ट हुन्छ । कविले हार्दिकतामा अनुभूत गरेकी एउटी नारी उसको क्षमतामा भएको सौन्दर्यका कारणले सम्मानित हुनुपर्छ । त्यसको सट्टा समाजले उसलाई बाहिरी आवरणमा सजावट भएको वस्तुका रूपमा व्यवहार गर्न हुँदैन भन्ने चेतना कवितामा छ-

तिमी के चाहन्छ्यौ ?

आफूलाई अँगाली अँगाली हैरान पार्ने

त्यो सौन्दर्यलाई तर्साउन चाहन्छ्यौ ?

दर्शनका भोका

यी दुनियाँका आँखालाई

सधैंका निमित्त विछुयाउन चाहन्छ्यौ ?

नित्य जसो बुनिरहने

यो सुइटरको सियो

बुनाइ, बुझाकटाईभै

प्रत्येकलाई अल्झिएको देख्छ्यौ ? (पृ. ७)

कविले कवितामा निराश जस्तो भावमा सौन्दर्यविहीन भई उभिएकी ललितामा जीवन शक्ति र चेतनाको सौन्दर्य निर्माण गर्न चाहन्छन् । कविसँग संवादमा आएकी बहिनीको स्वच्छन्द आत्मबलले पनि जीवनलाई एउटा मोहनीले बाँधेर बाँच्ने विश्वास पलाएको छ -

म हुँ

तलतल खस्दै खस्दै

बेहोसको क्रन्दनले मात्तिएकी

धमिली

यौवन र रसकी बाहिनी (पृ. १०) ।

समाजको विभेदी सोचमा पनि आफ्नो अस्तित्वको चेतना निर्माण गर्ने ऊ आफ्नै भित्री आँखाले हेरिरहेकी छ । त्यसैले फेरि कवि समाजमा महिलालाई लगाइने जन्जिरको विरोध गर्दै त्यसलाई चुँडाल्ने आह्वान गर्छन् -

हेर ती स्कूल र कलेज जाने

ज्योतिपुञ्ज महिलाहरूलाई

ती पाइजेबका नेल-सिक्रीलाई

तिनीहरूले भै चुँडाली

चार पाइला अघि बढे (पृ. १२) ।

नेपाली नारी शिक्षा र चेतनाको अवसरका लागि अघि बढ्दै गरेको तत्कालीन अवस्थसँगै कविमा उजागर भएको नारी सशक्तीकरणको स्वर उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा समेटिएका छन् । कविले यस काव्यबाट नारी चेतनाको आवाजलाई उठाउँदै जीवनको सौन्दर्य कर्मशील यात्रामा रहेको विचार प्रस्तुत गरेका छन् । नारी सौन्दर्यमा तिनको शक्ति र चेतनाको आवाज मुखरित हुने कविको विचार यस काव्यमा प्रकट भएको छ ।

लामाछोटा गरी जम्मा ५१ ओटा पङ्क्तिपुञ्जमा रचिएको यस कवितामा नारी सौन्दर्यको वर्णन जस्तो गरी जीवनको सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । बाल्यकालकी एउटी साथी ललितासँगको वारम्बारको संवाद जस्तो गरी चिन्तनमूलक रूपमा प्रस्तुत भएको यस काव्यमा जीवनको निरन्तर यात्रा र सङ्घर्षको विम्बमय सौन्दर्य वर्णित छ । कविताले ललिताका माध्यमबाट कविमा रहेको नारी चेतनाको पाटो उजागर गरेको छ ।

‘मेरा आमाहरू’ कवितामा नारीवादी चेतना

जोबनकै थुम्कोबाट काव्यमा सङ्कलित ‘मेरा आमाहरू’ नौ जना आमाहरूको काव्यकथा हो । यसमा कविले आफ्नो जीवनमा भेटेका आदरणीय महिलाहरू जो आमाको तहमा सम्मानित थिए, तिनका सम्भनामा लेखेका हुन् । यसमा आमाको उदात्त भूमिकामा रहने नारीको विशेष व्यक्तित्व र उनीहरूमा रहने हृदयको विशालता वर्णित छ । यसका बारेमा कविले ‘केही नौला कुराहरू’ शीर्षकको आफ्नो लेखमा यस्तो खोलुवा दिएका छन् -

‘मेरा आमाहरू’ लेखन पुगदाको अर्कै इतिहास छ । गएको बडादशैमा मैले काठमान्डु र भक्तपुरका ती सबै महिलाहरूलाई भेटें, आफ्नो श्रद्धा र प्रेम चढाई टीका थाप्दै आशिर्वाद मागें जसलाई मैले आज ७८ वर्षदेखिको निरन्तर राजनैतिक जीवनमा एउटा कम्युनिस्ट सिपाहीका हैसियतमा देखेको, चिनेको, भेटेको, कुरा गरेको, बाभेको र उनको खाएको पनि छु । ती नौ आमामा कैयनलाई म कम्युनिस्ट हुनु र नहुनुसित ब्यै वास्ता छैन तर म भुटो बोली, छल्ले ठग्ने गर्छु कि, म कसैलाई धोका दिन्छु कि, म दुव्लाउँछु कि, म भ्यालखान परी पँखेटा कुँजाइमाग्छु कि भन्ने कुरामा चाहिँ भेटे, देखे र सम्झे पिच्छे नै खुल्दुली भैरहन्छ । त्यसैले उनीहरू मसित मन खोली सबै मिठो-तीतो पोच्छन् अनि म पनि तिनका सत्यतालाई चिन्ने कोसिस गर्छु । (पृ. ३४)

कविताहरूमा कविले नौओटी आमालाई आफ्नो जीवनको आदर्शमा वर्णन गरेर उनीहरूलाई दर्शनले उघ्रेका मूर्तिका रूपमा चिनाएका छन् । जीवनका आदर्शमा सधैं अब्बल रहेका आमाहरू कसरी निस्वार्थ रूपमा देशका लागि समर्पित एउटा योद्धा र वीर सन्तनाको स्यहार र हेरचाह गर्दछन् भन्ने तथ्यलाई यहाँका नौओटी कविताले देखाएका छन् । जीवनप्रति सधैं आशा र उमङ्ग भएका यस्ता आमाहरूकै प्रेरणाले कवि र कविजस्ता व्यक्तिलाई जुभारू भएर समाजको चेतना निर्माण गर्न प्रेरणा मिलेको देखिन्छ । त्यसैले कवि भन्छन्, ती सबै आमाहरूले हृदयलाई जोबनको थुम्कोबाट हिँडाएका छन् । अर्थात् कविका दृष्टिमा पूर्ण संवेदना र संवेगमा बाँचेर देश र समाजको लागि केही गर्ने चेतना हुनु जोबनको थुम्कोमा रहनु हो । कविका अनुसार शान्ति, सुख, समृद्धि र मुक्ति खोज्दा आत्मा जोबन अर्थात् जवान उमेरमा नै छ । मुक्ति योद्धाका रूपमा रहेको छोरोलाई प्रेरणा दिने म्याक्सिम गोर्कीकी आमाभै यी आमाहरूले कविलाई जोबनको उत्साहपूर्ण यात्रामा सधैं प्रेरणा दिएका छन् । भक्तपुरको नेवारी परिवेशमा भेटिएका थरीथरीका आमाहरूबाट प्रेरित भएका कवि लेख्छन् -

उनी राजमाता
दिनुखानु नमोनारान्
तर म पाउँछु जम्मै ताजा
भात, बात, बाङ्गो कुरा गरे ओठे लात
उनी टाउको दिन्छिन् म हात
उनी आसिक दिन्छिन्, म मनमनै धन्यवाद
मलाई टिको लाउँदा (बडा दशैँमा)
उनी भन्छान्छिन् पूरा बद्रिकेदार
तर नभुल्नु होला
उनको यात्रा जम्मा चार भञ्ज्याङ (पृ. ३१) ।

‘मेरा आमाहरू’को दोस्रो कवितामा वर्णित आमाको हृदयको उदात्ताले मातृवात्सल्यको उदार र त्यागी गुण नारी जातिमा कति सुन्दर रूपले छर्चल्किएको हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । आफू जति साँघुरिएर पनि सन्तानलाई संसार देखाउन, संसारको सुख पाओस् भन्ने कामना गर्ने आमाको उदात्त सोच र मायाको प्रेरणाले सन्तानहरू सधैं जीवनलाई अधि बढाउन उमड्गित हुन्छन् भन्ने अर्थ निहित छ । आमाको उदात्त व्यवहारबाट थामिएको सृष्टि र जगतको मायालुपन कविको शब्दमा अत्यन्त भावुकता सहित पोखिएको छ । माया र करुणाका प्रतिमूर्ति आमाको उदात्तालाई यी कविताले चिनाएका छन् । गोर्कीकी आमाको विम्ब निर्माण गर्ने नौ नम्बरकी आमा यस्ती छन् -

घरमा आउने भाषण गर्ने, जुलुस भिक्ने, भ्यालखानामा पस्ने
अनेक रङ्गी मानवलाई सेवा गर्छिन्
यी आइमाई
न भर्को छ न चर्को छ; जीवन
चिन्तनमा कुदिरहेछ (पृ. ३७) ।

कविले ‘मेरा आमाहरू’ कवितामा आमाको मातृवात्सल्य भाव, सन्तानका लागि उनीहरूले गरेको त्याग र समर्पणको भावको खुलेर प्रशंसा गरेका छन् । समाजमा अरूका सन्तानका लागि पनि आफ्नै सन्तानका लागि भैं त्याग गर्ने आमाहरूकै कारणले योद्धा सन्तानहरू आफ्नो जीवनमा सधैं अग्रसर भएका हुन् भन्ने कविको विचार यहाँ प्रकट भएको छ । यी नौओटै कविताहरूले जीवनमा साँघुरो, अँध्यारो र असुविधामा रहेर पनि सधैं हाँसीहाँसी सन्तानका लागि मरिमेटने त्यागी आमाहरूको गाथा गाएको छ । नारी जातिमा रहने मातृत्वको भावनाले समाज कसरी पालिन पुग्छ भन्ने चेतनाको निर्माण पनि यी नौओटै कविताहरूले गरेका छन् । समाजमा सधैं सम्मानित हुने आमाहरू बाहिरी रूप र आवरणमा साधरण छन्, हेर्दा बुढ्यौतिर ढल्केका छन् तर तिनमा रहेको त्यागको भावनाले समाज सञ्चालित छ भन्ने विचार कवितामा प्रकट भएको छ । यसरी यी कविताहरूले पनि नारी जातिमा रहेको मातृत्व शक्तिको उजागर गरेका छन् र नेपाली समाजका नारीको अवस्थाका बारेमा प्रकाश पारेका छन् । शिक्षा र अन्य अवसरबाट टाढा रहेका यी आमाहरू आफूलाई मेटाएर सन्तान, समाज र देशका लागि बाँचिरहेका देखिन्छन् । उनीहरू निशुल्क सेवाले समाज बाँचेको देखिन्छ ।

‘गोरी र छोरी’ काव्यमा नारीवादी चेतना

जोवनकै थुम्कोबाट काव्यमा रहेको ‘गोरी र छोरी’ काव्यमा तीन छोरीकी आमा गोरीका मनका नारीसुलभ भावलाई वर्णन गरिएको छ । बैतडीको गाउँले परिवेशमा रहेकी एउटी महिला गोरीले जीवनमा गरेका सङ्घर्ष र तिनको मनको अवस्थालाई कविले कवितामा सूक्ष्म रूपमा केलाएका छन् । घरबाट बाहिर गएको पतिको सम्झना गर्दै सधैं गाउँमा एकलै सङ्घर्ष गर्ने गरेकी गोरीका अनुभूति काव्यमा छन् । गोरी गाउँले जीवनकी प्रतिनिधि नारी चरित्र हो । उसको जीवनले अपनाएको कठिन बाटो गाउँले नारीको जीवनसँग मेल खान्छ । पति बाहिर गएको र घरमा सन्तानको लालनपालन गर्दै जीवनका कयौँ दिनहरू एकलै बिताउनु परेको विरहिणी र सङ्घर्षपूर्ण अनुभूतिलाई कविताले समेटेको छ । गाउँले जीवनमा कठिन सङ्घर्ष गर्ने गोरीको सौन्दर्य उसको जीवनको कठोरता र सङ्घर्षको बाटोले उजागर गरेको छ । दिनदिनै तीनजना छोरीको स्थहारसुसार गरी घाँस दाउरा, जुठोभाँडो, भातभान्सा, खेतीपाती आदिमा सधैं श्रमशील भएर बाँच्ने गोरीको जीवनमा कविले विशेष सौन्दर्य देखेका छन् ।

दुक्खका बेलामा पनि याति लामालामा कुरा सम्झने र हाँस्ने त
सके बौलाहा मातै हुन्छन्, सद्धे मान्छे, त रून्छन्...
चिष्टीको सुख-दुःख के छ, के छ
म हाँसिरहिछु - खै, यो मन भित्र पनि के छ, के छ ?...
ऊ ठ्याङ्ठ्याङ... ठ्याङ्ठ्याङ... भत्यालो बज्यो
फाँडो पाक्ने लाग्यो, केटकेटी खुसी भए उः
खुवाउने बेलाभयो... थुन नचिन्ने वाच्छीलैलाई भैं
नत्र दाँत नउम्रेकी पाठीलेभैं पोख्छन् पहिले, खान्छन् पछि... (पृ. ४८) ।

कवितामा कविले सधैं अभाव र असुविधा रहेको बैतडीको गाउँमा कठिन श्रम गरी खुसी बटुल्ने गोरीको चित्र कोरेका छन् । जीवनलाई श्रमको पर्याय बनाउन जान्ने युवती जीवनको यात्रामा आमाको भूमिका निर्वाह गर्दै आफ्नो

जीवनको वास्तविक सुख नभेटी निरन्तर यात्रामा रहेको देखिन्छ । कविले नेपाली गाउँले जीवनमा सङ्घर्ष गर्ने नारीका जीवनको वास्तविकतालाई सहानुभूतिपूर्वक उठाएका छन् । मार्क्सवादी चेतनाका कोणबाट महिलाको जीवनको सङ्घर्षको पाटो कवितामा चित्रित छ ।

यस कवितामा २०१५/०१६ सालतिरको नेपाली समाज चित्रित छ । गाउँमा छोरीहरू जन्माएर हुर्काउने क्रममा सङ्घर्ष गरिरहेकी एउटी नारीको मनोविज्ञानलाई पनि कविताले टिपेको छ । समाजमा पुरुषहरू कमाउनका लागि बाहिर जानुपर्ने अवस्थाले गाउँमा नारीहरू कसरी एकलै सङ्घर्ष गरी जीवनलाई निरन्तरता दिएका हुन्छन् भन्ने पाटोलाई चिनाएको छ । त्यस क्रममा गोरीले सहरबाट आएको पतिको चिठी पढ्दाका अनुभूतिलाई पनि कविताले चित्रण गरेको छ । त्यस बेलाको नेपाली समाजका पुरुषहरू (यो अवस्था आजसम्म पनि छ) सहरमा गएर सङ्घर्ष गर्नुपर्ने र सत्ता र शक्तिबाट सधैं शोषणमा परेका सीमान्त वर्गको अवस्था र तिनले समाज परिवर्तनका लागि गरेको सङ्घर्षलाई पनि कविताले चिनाएको छ ।

हामी जङ्गलमै फुलेका फूल
ती शहरिया भिलिमिलीसित मितेरी जोर्न सक्दैनौं
तर जे होस्
तपाईं सिरिसकी फूल
मेरो हृदयको बोटको चुलोमा सिउरने फूल
म कसै बिसन सक्दिनँ, सत्ते-सत्ते सक्दिनँ
हाम्रो खसम र उहाँका साथी नित्यै भन्नुहुन्छ -
“बाप्सायप्ले जुगलाई छाम्नुभा’छ, मान्नुभा’छ
हामी स्वच्छन्द भै
प्रजातन्त्र र प्रगतिको गीत गाउँदैछौं, लड्दैछौं -
तर उहाँले नयाँ युगलाई आफ्नो हृदय सुम्पनुभा’छ
सधैं न्यायका आडमा सास फेर्नुहुन्छ,
दुनियाँसित पिरती जोर्नुहुन्छ
पख दिन आउला हाम्रो पनि - फरक पढैन
उहाँको खुलेको निधारले भन्छ - उहाँ चानेचुने हुनुहुन्छ ।” (पृ. ५६-५७)

यहाँ कविले गोरीका माध्यमबाट समाजमा चेतना निर्माणका लागि सङ्घर्ष गरिरहेका वर्गको अवस्था र स्थितिलाई पनि चिनाएका छन् । गाउँको परिवेशमा असुविधा र अफेरोमा रहेकासँग सहरको भिलिमिली र देखावटी रूपको सुविधा पुग्न सकेको देखिँदैन । गाउँको जीवनमा गरिएका सङ्घर्ष र त्यसमा जोडिएको नारीको मनोदसा कवितामा चित्रित छ :

गोरीलाई ऐना हेर्ने विचारै आएन
तर देखी उसका हात चिष्टीका पानासँगै कामिरहेछन्
मुखबाट लामो सासले बाफ छोड्दैछ - लिम्भू तर्सिरहेछ
धाममा टट्टाई विष भार्न लागेको साँभे जस्तै जिऊ फुक्ने-बस्ने गर्दैछ
सुत्केरी हुँदा पनि उसलाई लोग्नेमान्छेसित यति रीस उठेको थिएन
यस्तो बिघ्न जलन भएको थिएन, ह्याँकुलो रन्केको थिएन
उसले कतिचोटि आफ्ना छोरीलाई भुपारेकी थिई,
पुड्के औँलाका डामै बसालेकी थिई,
दाउराको भटारोसमेत हानेकी थिई
रिसाएको भाँकमा, त्यो बिरालीजस्ती नोकर्नी केटीलाई
हिर्काउन र जगल्टा उखल्न मात्र बाँकी राखेकी थिई । (पृ. ५८-५९)

गृहस्थ जीवनका व्यावहारिक पक्षमा सधैं जिम्मेवारी लिने नेपाली नारीको अवस्थालाई कविताले चिनाएको छ । त्यसैगरी ती नारीले गर्ने कामको कुनै मूल्य नदिइरहेको समाजको अवस्थालाई पनि कविले संबोधन गरेका छन् ।

महिलाले गर्ने कुनै पनि काम निशुल्क रहने र तिनको श्रमको मूल्य कहिल्यै नदिइने अवस्थाले महिला सधैं कमजोर रहेको अवस्था समाजमा छ । आफू सशक्तीकरण हुन नसक्दाको हीनताको भावले गोरीमा असन्तुष्टि जन्मिएको छ । गोरीले अरूप्रति देखाएको रिसमा नारीमा युगौंदेखि रहेको असन्तुष्टिको भाव प्रकट भएको छ । समयले नारीलाई शिक्षा र चेतनामा अधि बढाउने अवसर प्रदान गर्दै गरेको समाजको अवस्था भए पनि नेपालका नारीहरू पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको अवस्थामा बेरिएर सधैं गृहस्थीमा सीमित हुनुपरेको अवस्थालाई कविताले देखाएको छ । पितृसत्ताबाट दमित नारीको अवस्थालाई देखाउँदै नारीप्रति सहानुभूतिशील स्वर कविताले उठाएको छ ।

निष्कर्ष

आनन्ददेव भट्ट समाजको यथार्थबाट प्रगतिवादी चेतनासहित नारीचेतनाको काव्यिक रूप दिने स्रष्टा हुन् । उनका कवितामा नेपाली समाजका पछाडि परेका पात्रको अवस्थालाई विषय बनाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिइएको छ । उनको *जोवनकै थुम्कोवाट* काव्यमा सङ्कलित तीनओटै काव्यले नारीका विषयलाई केन्द्र बनाएका छन् र तत्कालीन समयको नेपाली समाजमा रहेको नारीको अवस्थालाई चिनाउँदै तिनको अवस्थामाथि सहानुभूतिशील स्वर निर्माण गरेका छन् । नारी विषयका यी काव्यहरूले समाजमा नारीको अवस्था चिनाउँदै तिनको सशक्तीकरणको लागि केही तहसम्म चेतनाको निर्माण गरेका छन् । 'लुकेको सौन्दर्य'की ललिता, 'मेरा आमाहरू'का नौजना आमाहरू अनि 'गोरी र छोरी'की गोरीको अवस्थाको चित्रणबाट कवि भट्टले यी काव्यमा नेपाली समाजका नारीको अवस्था, उनीहरूलाई पितृसत्ताले गरेको दमन र तिनको सशक्तीकरणका लागि सहानुभूतिशील स्वर उठाएका छन् । यी काव्यहरूमा कविले सशक्त नारी पात्रको निर्माण नगरे पनि समाजको यथार्थ अवस्थासँगै तिनको अवस्थालाई चिनाएका छन् र तिनको अवस्थाप्रति सचेत हुँदै केही रूपमा आलोचनात्मक चेतनाको आवाज निर्माण गरेका छन् । आजभन्दा छ दशक अगाडिको नेपाली समाजका नारीको अवस्था र तिनको अवस्थाको सुधारका लागि कविले निर्माण गरेको आलोचनात्मक चेतना महत्त्वपूर्ण छ । यी काव्यहरूको अध्ययनबाट कवि नारीको अवस्था सुधारका लागि चिन्तनशील रहेको र त्यसका लागि काव्य निर्माण गरेको देखिन्छ । यस आधारमा आनन्ददेव भट्ट नारीको अवस्था सुधार र सशक्तीकरणका लागि कलम चलाउने स्रष्टा हुन् । नारीवादी चेतनाको निर्माणसँगै स्थानीय परिवेशको जीवन्त चित्रण, मौलिक विम्बको निर्माण, सुललित पदावलीमा घटनाको कुशल वर्णन, वैतडेली भाषाको सुन्दर प्रयोग भट्टका यी तीनओटै काव्यका महत्त्वपूर्ण र सबल पक्षहरू हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). *सिद्धान्तका कुरा*. चौथो संस्करण. अक्षर क्रियासन्स ।
- कस्तवार, रेखा (२०१६). *स्त्री चिन्तन की चुनौतियाँ*. दूसरा संस्करण. राजकमल प्रकाशन ।
- भट्ट, आनन्ददेव. (२०१६). *जोवनकै थुम्कोवाट*. भाइ भीम, अर्जुन, ध्रुव र कृष्णदेव भट्टहरू र बहिनी पार्वतीदेवी भट्ट ।
- Barkar, C. (2000). *Cultural Studies*. London-California-New Delhi: SAGE.
- Beavoir, de.S. (1949). Tr. Parshley. *The Second Sex*. Harmounthworth: Penguin.
- Benstock Shari and Others (2002). *A Handbook of Literary Feminism*. New York/Oxford : Oxford University Press.
- Frieden, B. (1963). *Femenine Mistique*. Norton:www & company.
- Millett,K.(1977). *Sexual Politics*. London : Virago.
- Tolan, F. (2006) *Feminisms. Literary Theory and Criticism* (Ed. Patrica Waugh) Oxford: Oxford University Press.
- Wiesner Hanks Jarry E. (2001). *Gender in History*.Massachusetts: Blackwell.
- Woolf, V. (1938/1966). *Three Guineas*. Newyork: Harcourt.
- Wollstonecraft, M. (1998/1792). *A Vindication of Rights of Woman*. Newyork: Norton.